

Психологічна характеристика особистості засуджених та їх адаптаційних можливостей.

Психологічні особливості мікросередовища засуджених.

Наявність злочинності як соціального та соціально-психологічного феномену спричиняє потребу у пенітенціарних закладах різних видів, що виконують функцію ізоляції й перевиховання людей, які з тих чи інших причин відхилилися від визначених суспільством поведінкових зразків, вчинили протиправні дії та повинні у відповідності з законом відбувати покарання. На практиці вказані заклади є не лише місцем тимчасового відокремлення особи від суспільства, але й живильним середовищем своєрідної субкультури з власними вимогами, нормами і правилами співжиття. Життєдіяльність у місцях позбавлення волі об'єктивно призводить до появи моралі, що за своїм змістом дала можливість дослідникам кваліфікувати її як станowo-кастову, а також нормопорядку, типового для архаїчної спільноти. Ці ознаки слід обов'язково враховувати при оцінці можливостей та ефективності покарання у вигляді позбавлення волі як засобу виправлення та перевиховання.

Пенітенціарна психологія є одним з напрямів юридичної психології, що досліджує психологічні закономірності динаміки особистості у процесі відбування покарання, у тому числі - у місцях позбавлення волі, та особливості формування і функціонування мікрогруп засуджених.

Предмет пенітенціарної психології - психічні явища, що виникають при позбавленні свободи та застосуванні інших видів покарань, а також психологічні умови і особливості процесу корекції і ресоціалізації особистості засуджених.

Основні завдання пенітенціарної психології:

- 1) визначення системи принципів і методів вивчення особистості засуджених, адаптація наявних та розробка нових методик її вивчення, спрямованих на здобуття інформації з метою здійснення позитивного психологічного впливу;
- 2) дослідження психологічних характеристик та динаміки особистості засуджених-вивчення їх психологічних особливостей, зумовлених віком, життєвим досвідом, характером вчиненого злочину тощо; виявлення закономірностей зміни психіки засуджених в умовах позбавлення волі;
- 3) дослідження закономірностей утворення і функціонування груп засуджених - вивчення механізмів формування різних видів груп, їх структури та характеру впливу на учасників;

- 4) визначення форм і методів психологічного впливу на особистість засуджених-цілеспрямований добір та реалізація системи групових та індивідуальних форм і методів психологічного впливу з метою найбільш ефективної корекції поведінки;
- 5) дослідження психологічних чинників, що впливають на ефективність ресоціалізації засуджених-вивчення впливу основних (режим, праця, стосунки в групах засуджених та Ін.) і факультативних (родинні та дружні зв'язки на волі, захоплення та ін.) чинників;
- 6) розробка психологічних рекомендацій щодо підготовки засуджених до життя на волі - підготовка та активізація їх психіки, формування психологічної готовності до життя в нових соціальних умовах.

Психологічна характеристика особистості засуджених та їх адаптаційних можливостей

Раніше вже зазначалося, що злочинець - свідомий суб'єкт, наділений сукупністю біологічно зумовлених і соціально детермінованих властивостей та якостей, поведінка якого визначається антисуспільною спрямованістю, що виникає під впливом дії певних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умов. Засуджений - злочинець, що відбуває покарання за вироком суду, отже, на нього розповсюджуються усі вищезазначені ознаки. Але слід враховувати, що засуджені не є гомогенною (однорідною) групою, тобто ця спільнота може бути певним чином типологізована.

Традиційно в пенітенціарній (виправно-трудова) психології виділялися наступні типи засуджених: актив - особи з вираженою позитивною спрямованістю, які характеризуються активною участю в трудовому процесі, ініціативним ставленням до навчання, ретельністю у виконанні доручень, позитивним впливом на інших членів групи; резерв - засуджені, які беруть участь у трудовому процесі, у навчанні, але поведінка їх характеризується незначною ініціативністю; пасив - засуджені з невизначеною спрямованістю, які вагаються у виборі стратегії та тактики своєї поведінки, а їхні вчинки значною мірою залежать від ситуації; засуджені з негативною спрямованістю- ті, для кого характерні порушення режиму, негативне ставлення до будь-яких форм позитивного впливу, підвищена конфліктність.

Наведена типологія надана на початку ХХ ст. видатним вітчизняним психологом і педагогом А.С. Макаренком, причому сам автор не вважав її науковою (до речі, останню групу своїх вихованців він у "Педагогічній поемі" називав "болотом"). На той час цілком відповідала реаліям життя: внаслідок громадянської війни на вулицях опинилася велика кількість безпритульних дітей і підлітків, і лише

незначна їх частина встигла набути злочинного досвіду та мала антисуспільну спрямованість. Більшість колоністів прагнули до активного соціального життя і становили собою благодатний матеріал для навчання і виховання; тих, хто продовжував вчиняти правопорушення, не бажав вчитися і працювати, на загальних зборах виключали з колонії і відправляли у "великий світ". Іншими словами, колоністи А.С. Макаренка не були засудженими у сучасному сенсі цього слова, вони не відбували покарання і не утримувалися в закладі, якщо на те не було їх згоди.

З часом зазначена типологія була розповсюджена на контингент виправно-трудових установ, вона стала певним ідеологізованим штампом і сьогодні не дає уявлення про змістовні особливості мікросередовища засуджених та психологію їх особистості. Ця проблема ще очікує дослідників, які змогли б неупереджено відповісти на низку запитань: які типи засуджених найбільш характерні для сучасних установ виконання покарань⁶, як впливає їх злочинний досвід на поведінку в місцях позбавлення свободи, які чинники макро- та мікросередовища є визначальними для їх корекції і ресоціалізації та ін. Тому ми висвітliamo лише деякі аспекти пенітенціарної психології, орієнтуючись, переважно на роботи Г.Ф. Хохрякова. О.М. Сухова. Г.С. Саркісова, Ю.М. Давидова. І.Б. Роднянської останнього часу.

Перш за все, слід зазначити, що більшості ув'язнених притаманні специфічні емоційні стани - недовірливість, підозріливість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності і т.ін. Вони викликаються наступними чинниками: 1) ізоляція від суспільства і розміщення у замкненому середовищі. 2) тотальна регламентація життєдіяльності та наявність жорстких санкцій за порушення як офіційних приписів, так і неформальних норм і правил поведінки. Таким чином, кожна особа перебуває під подвійним контролем - адміністрації та мікросередовища засуджених, причому уявлення про "правильну поведінку" у них можуть бути діаметрально протилежними; 3) обмеження у задоволенні потреб, у першу чергу біологічних, та примусове включення до одностатевих соціальних груп.

Жорстка регламентація поведінки правилами, що визначаються ворожим щодо засудженого середовищем, та наявність широкого спектру санкцій за їх порушення формує пасивність і прагнення уникнути будь-яких змін. Оскільки ув'язнений не має особистого простору, постійно перебуває в тісному соціальному оточенні, порушення правил може відбутися в будь-який момент і не з його вини (наприклад, хтось обмовив або неправильно витлумачив його

слова). Тому необхідно не лише постійно контролювати власні вчинки, але й прораховувати можливі варіанти поведінки представників адміністрації та неформального оточення. Невдоволення і ворожість посилюються через те, що конфлікти, котрі виникають між засудженими, практично неможливо врегулювати, а можливість змінити оточення відсутня. Таким чином, конфронтуючі сторони протягом тривалого часу знаходяться в одній соціальній групі, а конфліктні ситуації нерідко переростають у насильницькі злочини.

Від усього цього занепокоєність і підозрливість набувають хронічного характеру, нагнітаючи постійну внутрішню напруженість. Зненацька може настати момент "емоційного вибуху" - афективної розрядки ("короткого замикання"), що супроводжується бурхливою агресією, на перший погляд, невмотивованою. Злочинні наслідки набагато перевищують при цьому значимість приводу, що його викликав.

Такій поведінці досить часто передуює зовнішній спокій, але він лише маскує глибокі психічні переживання, робить їх непомітними для стороннього ока. Однак причина агресивності завжди існує: вона полягає у гранично сконцентрованій внутрішній напрузі, для миттєвої розрядки якої буває достатньо зовсім незначного зовнішнього поштовху. Геніальний письменник Ф.М. - Достоевський з цього приводу зауважив, що такий вибух - це "тоскний, зсудомлений вияв особистості, інстинктивна туга-за самим собою, бажання заявити про себе, про свою принижену особистість, що раптом з'являється і доходить до злоби, до шаленства, до потьмарення розуму".

Постійне переживання негативних емоційних станів призводить до відповідних трансформацій характеру, а саме-до зростання серед засуджених питомої ваги акцентуйованих та психопатизованих осіб. За даними К. Леонгарда, акцентуйованих особистостей серед законослухняних громадян немало (близько 40%), але переважній більшості з них вдається компенсувати, врівноважити відповідні якості. У засуджених, навпаки, акцентуації посилюються, і частка акцентуйованих серед них часом сягає 90%. Особливо багато їх у жіночих УВП (96%), а також в УВП для неповнолітніх злочинців. Це пов'язане з тим, що жінкам і підліткам важче компенсувати свої біологічні та соціальні потреби, відповідно ускладнюється процес їхньої адаптації до нових умов життя.

По-третє, психіка засуджених (психічні стани, психічні процеси, психічні властивості) характеризується певною загальною динамікою. Динаміка особистості в умовах позбавлення свободи - це сукупність "критичних" змін у психічному стані особи від арешту до завершення відбування покарання. Можна виділити наступні її етапи: 1) після арешту - у психічному стані домінує страх

перед майбутнім покаранням; 2) після набуття вироком законної сили - психічний стан засудженого характеризується певною заспокоєністю, що може сягати рівня апатії та депресії; 3) після прибуття до УВП - розпочинається адаптація до нових умов життя, коли дуже гостро відчувається обмеження потреб, зміна звичних стереотипів; 4) від 3-4 до 6-8 місяців перебування в УВП - поява та розвиток інтересів у нових умовах життя (утворення неформальних груп, праця, побачення з родичами та ін.), що сприяє виникненню у засудженого позитивних емоцій та підвищує ступінь його психічної активності; 5) адаптаційний період, тривалість якого залежить від терміну покарання; 6) період перед звільненням (3-8 місяців) - характеризується певною дезадаптацією, психологічно є дуже складним у зв'язку з очікуванням свободи та труднощів, що можуть при цьому виникнути.

Таким чином, потребують особливої уваги адміністрації та психологів УВП перші та останні місяці ув'язнення. У цей час спостерігається найбільше виявів агресії, як спрямованої на оточуючих, так і автоагресії (спроб самокаліцтва та суїциду). Проміжок між ним можна визначити як відносно спокійний (адаптивний), що мовою відомчих документів називається "процесом виправлення і перевиховання". Психологи ж порівнюють цей стан із "психічним паралічем", коли людина ніби закладає, поринувши в тужливе очікування того, що ж буде з нею далі. Так, Ч. Беккарія, італійський просвітник і гуманіст, вважав, що позбавлення свободи не поступається за своєю болісністю смертній карі: "Нещасний бачить, що стражданням його немає кінця, що з ув'язненням вони лише розпочинаються. Дух наш здатен скоріше витримати й тяжчу, але швидкоплинну муку, аніж довгу і нескінченну". Зниження рівня психічної активації призводить до руйнування механізмів вольової регуляції поведінки, тому й ворожість та агресивність стає все менше передбачуваною, зрештою, вона може бути спрямована і на зовсім сторонній об'єкт.

В періоди перед звільненням занепокоєність посилюється, а внутрішня напруга зростає. Здавалося б, мусить бути навпаки: наближення очікуваної волі повинне приносити відчуття задоволення та заспокоєння. Але працівники установ виконання покарань знають, що це досить небезпечний час у житті ув'язнених, коли вони починають поводитися всупереч здоровому глузду: провокують насильницькі експеси, демонстративно порушують режимні вимоги, навіть намагаються тікати. В психології це явище визначається як "ефект уникнення об'єкта" - виникнення нездоланного страху перед моментом досягнення давно очікуваної мети. Засуджений розуміє, що воля може перетворитися для нього у тяжке випробування: як зустрінуть його родина та колишні друзі, чи буде можливість знайти роботу та житло, як поставиться до нього оточення?

Керуючись принципами гуманістичної психології, можна стверджувати, що на кожному етапі перебування в УВП засудженому потрібна психологічна допомога, але різна за змістом та формою, тому надати її може лише кваліфікований фахівець.

Виділяють два види адаптації - соціальну і психологічну. Соціальна адаптація полягає в тому, що за нових умов особа обирає такі види діяльності і форми поведінки, котрі полегшують її пристосування до оточуючих реалій, завдяки чому посідає певне (та таке, що її задовольняє) місце в суспільстві. Психологічна адаптація пов'язана з продукуванням окремих видів психологічного захисту або їх системи, що дозволяє зберігати високий рівень самооцінки навіть за відсутності об'єктивних підстав для цього. Найпростіший варіант психологічної адаптації для засудженого - вважати вирок стосовно власного злочину несправедливим. За даними проведених психо-лого-юридичних досліджень, майже 90% засуджених не погоджуються з винесеним щодо них вироком. Одні доводять, що вони взагалі не робили інкримінованих їм дій; інші запевняють, що здійснили лише частину з переліченого у вирoku; треті переконані, що покарані занадто суворо. Ставлення до вироку як до несправедливого допомагає самовиправданню, а отже, й збереженню позитивної самооцінки та певного рівня самоприйняття.

Від рівня соціальної та психологічної адаптації в місцях позбавлення волі значною мірою залежить формування певного типу особистості, найбільш розповсюдженими з яких є наступні (Г.Ф. Хохряков):

1. Збудливі - намагаються грати роль сильної людини, яка може підкорити собі Інших, примусити їх служити своїм інтересам. Вони демонстративно порушують правила поведінки в УВП. беруть участь у бійках, постійно відкрито конфліктують з адміністрацією, провокують її на зриви, чим приносять задоволення спостерігачам. Прагнучи здобути авторитет, вони змушують інших ув'язнених виконувати роботу за неформальних лідерів ("паханів"). За схильність до бійок та утиски інших засуджених їх часто карають, але практично безрезультатно. Порушення, що набувають хронічного характеру, поведінка, котра не піддається корекції навіть шляхом застосування найжорсткіших заходів, дозволяють припустити наявність у представників цього типу засуджених певних особистісних рис. сформованих у результаті попереднього досвіду.

Біографічне психологічне дослідження показує, що такі механізми формуються у процесі виховання, а потім закріплюються в підлітковому та юнацькому віці. їх батьки, як правило, зловживали алкоголем, у родині панував розлад, часто

виникали сварки або навіть бійки. Основними виховними заходами були лайка, глузування та побої.

Прийнятість, почуття неповноцінності примушують таких дітей доводити свою однаковість та рівність із однолітками. Вони намагаються продемонструвати сміливість і впевненість у собі, але у їх минулому досвіді немає інших способів самоствердження, окрім брутальності, насильства над іншими. Оскільки насильство як засіб здобуття авторитету рідко досягає мети, виникає зосередженість на явищах, котрі сприймаються як ворожі. Озлобленість, що існує всередині, видається за зло, яке іде ззовні; формується постійна готовність дати комусь відсіч, що провокує постійну напруженість.

У місцях позбавлення волі ці властивості особистості акцентуються: гостріше почуття приниження та неповноцінності, жорсткіші правила поведінки, більш напружена обстановка. Такі особи інтуїтивно шукають прихистку в оточенні лідерів ("па-ханів"), оскільки це нібито дає їм незалежність. Однак виходить по-іншому: конфронтація з адміністрацією спричиняє низку покарань; відсутність витримки та поміркованості, невміння прорахувати можливі варіанти своєї поведінки не дають можливості досягти високого статусу, висунутися в лідери. Люди, котрим притаманні згадані особистісні якості, приречені на довгожителство у місцях позбавлення волі.

2. Демонстративні особи - постійно зорієнтовані на зовнішню оцінку та справляння позитивного враження на оточуючих. Це непогані актори, які вміють добре говорити, вловлювати загальні настрої та висловлювати їх. Разом із тим, вони зухвалі, нахабні та брутальні, не соромляться виставити себе на посміховисько, щоб дошкулити адміністрації. Засуджені цього типу користуються популярністю у своєму оточенні, але самі вони більше страждають, аніж мають задоволення від свого становища, хоча й не виказують цього. Попри зовнішній успіх, їх адаптованість погана. Акцентація особистісних властивостей, за допомогою котрих вони утримують свою позицію, поступово стає патологічною, особистість руйнується.

3. Особи пластичні - мають досить високий рівень соціальної та психологічної адаптованості до умов позбавлення волі, чому сприяє стриманість, конформність, достатній контроль за власними емоціями, гнучкість у міжособистісних стосунках. Засуджені цього типу не схильні до конфліктів, уникають прийняття самостійних рішень і складають "мовчазну більшість", що існує в будь-якій спільноті. Вони без сумнівів підтримують адміністрацію, коли та контролює ситуацію, але й не протестують проти влади неформальних лідерів, оскільки розуміють їхню реальну силу.

4. Домінантні- основною особистісною рисою цього типу є висока інтровертивність при яскраво вираженій активності та ефективному контролі над власною поведінкою.

Такі засуджені, як правило, виховувалися в родин, де життєві негаразди батьків призвели до позбавлення дітей ласки, уваги та любові. Відсутність емоційного тепла та підтримки і наявність природного розуму спонукали їх замкнутися у собі, водночас розвиваючи спостережливість. Характерні способи їхнього психологічного захисту: аналізуючи певну ситуацію, вони ніби відкидають її емоційну частину і аналізують лише раціональний компонент. У результаті тривожні моменти нейтралізуються, викликаючи продуману і холоднокрівігу поведінку. Інший спосіб психологічного захисту також сформувався в дитинстві: схильність звинувачувати у власних негараздах когось іншого. Несвідомо намагаючись виправдати своїх батьків, такі діти (а потім і дорослі) вороже ставляться до оточуючих, приписуючи їм негативні якості.

Ув'язнені такого типу відносно легко стають неформальними лідерами. Замкнені, розумні та сторожкі, вони агресивні та помірковані, намагаються заволодіти компрометуючою інформацією на своє найближче оточення для того, щоб змусити інших постійно відчувати провину та залежність. Ці характерологічні особливості вдосконалюються та розвиваються у місцях позбавлення волі.

Звичайно, наведена типологія не вичерпна і потребує подальших наукових розробок. Процес корекції та ресоціалізації особистості засуджених хоча і є надзвичайно складним, але може здійснюватися за допомогою наступних психологічних методів:

- 1) переконання - реалізується, як правило, під час Індивідуальних співбесід І поєднує цілі вивчення та впливу на особистість засудженого. За допомогою переконання роз'яснюється сутність і кінцева мета дій адміністрації; обґрунтовуються шляхи та засоби її досягнення; змінюються ціннісні орієнтації та погляди засуджених;
- 2) навіювання-передбачає прямий (безпосереднє звернення до засудженого) або непрямий (за допомогою фільмів, музики, художньої літератури), вербальний або невербальний, емоційно забарвлений вплив на психіку з метою формування певного психічного стану чи спонукання до певних дій. Навіювання здійснюється за рахунок послаблення свідомого контролю та завдяки безумовному авторитету людини, що впливає;
- 3) регулювання міжособистісних стосунків - здійснення системного та цілеспрямованого впливу на сферу міжособистісного спілкування засуджених, на

стосунки, що формуються між ними і співробітниками установи, родиною та друзями на свободі з метою профілактики та вирішення конфліктів, формування доцільної структури групи засуджених тощо;

4) передачі інформації - спеціальний і цілеспрямований добір інформації позитивного чи негативного змісту, що надходить до засудженого (наприклад, про життя його родини) з метою поширення соціального досвіду, регулюючого впливу на психічний стан, підвищення трудової активності тощо;

5) "вибуху"-специфічний метод миттєвого впливу (наприклад, створення спеціальної ситуації завдяки попередній домовленості з іншими її учасниками, де б виявилися прагнення чи можливості особи), що може раптово змінити на протилежні основні цінності та бажання людини. Метод передбачає тривалу попередню роботу вихователя для накопичення передумов ефективності впливу, а також її продовження вже після застосування "вибуху" для закріплення у засудженого відповідних емоцій і почуттів, моделей поведінки, що виникли.